

L. Cіtko. **Kronika Bychowca na tle historii i geografii języka białoruskiego**. Białystok, 2006. 509 s. Л. Цітка. **Хроніка Быхаўца на фоне гісторыі і геаграфіі беларускай мовы**. Беласток, 2006. 509 с.

На мінулае кожная эпоха глядзіць праз прызму ўласцівых ёй уяўленняў у адпаведнасці з папярэдняе закладзеным узроўнем ведаў. І менавіта таму кожная эпоха здольная па-новаму прачытваць старажытныя тэксты, па-новаму інтэрпрэтаваць гістарычныя факты, прапаноўваць новае іх бачанне, разуменне і тлумачэнне, рабіць новыя высновы і адкрыцці. І менавіта таму, дзякаваць Богу, сярод лінгвістычных даследаванняў заўсёды будуць працы па гісторыі мовы. Іх не будзе шмат. Іх не можа быць шмат. І тым больш прыемна ўсведамляць, што працы па гісторыі беларускай мовы пішуцца не толькі на Беларусі, але і за яе межамі, напрыклад у суседняй Польшчы, дзе працуе некалькі асяродкаў па вывучэнню беларускай культуры, мастацтва, гісторыі, мовы і літаратуры: у Варшаве, Любліне, Вроцлаве, Беластоку. Рэцэнзуемае выданне было створана намаганнямі Ліліі Цітка, якая працуе на філалагічным аддзяленні Беластоцкага ўніверсітэта і займаецца даследаваннем мовы беларускіх летапісаў, а таксама гаворак беларуска-польскага памежжа.

Выбар аб'екта вывучэння зразумелы і варты павагі – «Хроніка Быхаўца» ў лінгвістычных адносінах тэкст маладаследаваны, нягледзячы на тое, што з'яўляецца адзіным спісам так званага трэцяга (поўнага) беларуска-літоўскага дзяржаўнага летапіснага зводу. (Нагадаем, што «Хроніка Быхаўца» ўзнікла як кірылічны тэкст у другой палове XVI ці на пачатку XVII ст. Прыблізна на пачатку XVIII ст. была транслітаравана з дапамогай лацінскай графікі. Уцалелая частка рукапісу (78 с.) была апублікавана Т. Нарбутам у 1846 г. Пасля 1851 г. сляды рукапісу губляюцца.) У абавязковым для такога роду прац раздзеле, дзе аналізуецца існуючыя даследаванні помніка (с. 34–39), аўтар слухна заўважае, што ў справе лакалізацыі помніка грунтоўнае вывучэнне яго мовы можа аказацца не менш карысным, чым назіранні гісторыкаў (с. 39). Таму галоўная мэта працы, як вызначае яе аўтар, – характарыстыка мовы «Хронікі Быхаўца» на фоне пісьменства Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) і спроба лакалізацыі помніка на фоне беларускіх гаворак (с. 9).

Фон, на якім уласна і праводзіцца апісанне і аналіз мовы помніка, трэба думаць, створаны галоўным чынам ва ўступнай частцы, якая змяшчае раздзелы «Пачатак і тэрытарыяльнае развіццё ВКЛ», «Слуцк і Алелькавічы ў святле “Хронікі Быхаўца”», «Этналінгвістычныя стасункі і моўныя кантакты на землях ВКЛ» («Балцкая тапанімія на Беларусі», «Найстарэйшыя запазычанні з усходнеславянскіх моў у літоўскай мове», «Хрысціянская і грамадска-справая тэрміналогія», «Моўныя беларуска-літоўскія кантакты»), «Пісьменства на землях ВКЛ» («Пісьменства царкоўнаславянскае», «Пісьменства лаціна-польскае», «“Хроніка Быхаўца”». Характарыстыка помніка. Стан даследаванняў»). Кожны з азначаных раздзелаў патэнцыяльна здольны перарасці ў самастойнае грунтоўнае даследаванне, а таму ў дадзенай манаграфіі носіць хутчэй апісальны характар, за выключэннем хіба што тых, якія маюць непасрэднае дачыненне да «Хронікі Быхаўца» і таму ўяўляюць найбольшую вартасць і цікавасць. Фон, на якім разглядаецца мова твора, праступае таксама ў наступных пяці раздзелах, калі пры вызначэнні той ці іншай моўнай адметнасці робіцца заключэнне аб яе пашырэнні і праявах у старабеларускай мове.

У асноўных частках (II–VI) манаграфіі разглядаюцца некалькі моўных узроўняў: графіка, фанетыка і фаналогія, словазмяненне самастойных часцін мовы, словаўтварэнне, а таксама анамастыка.

Другая частка ўяўляе сабой падрабязны аналіз графікі транслітараванага тэксту хронікі. Пры гэтым разглядаецца не толькі ўжыванне літар для абазначэння галосных і зычных гукаў, але і выкарыстанне вялікіх літар, напісанне разам і асобна і нават памылкі.

Трэцяя частка прысвечана адметнасцям тэксту ў галіне вакалізму і кансанантызму. Варта адзначыць, што аўтар не проста канстатуе тую ці іншую фанетычную адметнасць, але і прыводзіць статыстыку ў выпадку варыянтнага афармлення гэтай адметнасці. Напрыклад, поўнагалосныя формы (на месцы *torŭ, *tolt, *tert, *telt) адзначаны ў 95 выпадках, няпоўнагалосныя формы па паўднёvasлавянскай мадэлі – у 61, а па заходнеславянскай – у 6 выпадках.

У чацвёртай частцы падрабязна апісваецца словазмяненне назоўніка, займенніка, прыметніка (у поўнай і кароткай форме), лічэбніка, прыслоўя і дзеяслова. Пры гэтым вызначаюцца тыповыя для мовы помніка флексіі і формы, высвятляецца ўздзеянне на іх з боку царкоўнаславянскай і поль-

скай моў, архаічныя флексіі суадносяцца з існуючымі ў сучасных беларускіх гаворках.

Пятая частка прысвечана словаўтварэнню назоўніка, прыметніка і дзеяслова.

У шостае частцы апісваюцца выяўленыя ў тэксце хронікі антрапонімы і тапонімы, сярод якіх выдзяляюцца славянскія і літоўскія па паходжанні, а таксама падаюцца спосабы славянскай адаптацыі апошніх.

Другая заяўленая мэта працы – спроба лакалізацыі помніка на фоне беларускіх гаворак – стала магчымай на падставе рэалізацыі першай – апісання і аналізу яго мовы. Назіранні над апошняй дазволілі Л. Цітка прыйсці да высноў аб прыналежнасці мовы аўтара хронікі да паўднёва-заходніх беларускіх гаворак (с. 262) і яе лакалізацыі ў Слуцкім княстве (с. 265). З шэрага фанетычных рыс, што могуць быць прыцягнуты на карысць дадзеных высноў, аўтар называе замену этымалагічнага [ě] (яць) галоснымі [e]/[i] і [y] (*deti/dity, krepko/krypko*), павышэнне артыкуляцыі [e]>[i] і [y] (*piczelowaszet, cytowanije*), звужэнне артыкуляцыі [ʼa](<*ę)>[e] (*pamietayte/pamiatauczy*), адсутнасць падаўжэння зычнага ў інтэрвакальным становішчы (*weselie*), якія паказваюць на блізкасць мовы хронікі да случкіх і заходнепалескіх гаворак (с. 263). Досыць прадстаўніча выглядае пералік канчаткаў розных зменных часцін мовы, якія ў сукупнасці сваёй таксама паказваюць на паўднёва-заходняе паходжанне тэксту хронікі. У назоўнікаў гэта канчаткі давальнага і меснага склонаў множнага ліку *-om (horodom)* і *-och (peskoch)*, творнага склона адзіночнага ліку *-oju/-eju (sestroju, diadeiu)*, вакатыва (*brate*), назоўнага склона множнага ліку (*defa*), парнага ліку (*dwe lete, oczuma*). Сярод флексій поўных прыметнікаў можна вылучыць канчаткі творнага склона адзіночнага ліку жаночага роду *-oju (Litowskoju)*, назоўнага склона множнага ліку мужчынскага роду *-yji/-iji (czomyi, Litowskij)*. Сярод флексій займеннікаў – канчатак *-oje/-eje (toje, mojeje)*. Сярод канчаткаў лічэбнікаў выразна выдзяляецца канчатак парнага ліку творнага склона *-ma (dwe-ma, tysiaczma)*. Асобныя дзеяслоўныя флексіі таксама паказваюць на паўднёва-заходні дыялекты арэал, напрыклад, канчатак 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу *-mo (poiedmo)* і ўмоўнага ладу (*dalibychmo*), канчатак без канцавога зычнага ў 3-й асобе адзіночнага ліку будучага простага часу (*naczne, pomoże*); да ліку такіх паказчыкаў можна аднесці і дамінуючы інфінітыўны суфікс *-ty (kniażyty)*.

Да выказаных аўтарскіх высноў адносна дыялектнай прыналежнасці мовы хронікі варта дадаць, што яны бясспрэчна правамерныя ў тым выпадку, калі рэгіянальныя праявы мовы аналізуемага тэксту знаходзяцца ў тым жа часавым зрэзе, што і фіксацыя іх у той ці іншай гаворцы. Аўтар у сваіх назіраннях абавіраваў на сучасны падзел і апісанне беларускіх гаворак (с. 261–262). Натуральна, у XVI–XVIII ст. стан і геаграфія тагачасных гаворак мелі іншы выгляд. Сказанае ні ў якім разе не мае на мэце паставіць пад сумніў вартасць праведзенай аўтарам работы, паколькі іншыя метадалагічны падыход у сучаснасці проста немагчымы. Гэта хутчэй разважанні пра вострую неабходнасць распрацовак у галіне гістарычнай дыялекталогіі.

Да практычных здабыткаў рэцэнзуемага выдання трэба аднесці грунтоўны індэкс усіх (!) граматычных формаў «Хронікі Быхаўца» ў іх арыгінальнай (з выкарыстаннем лацінскай графікі) фіксацыі, вельмі паказальныя статыстычныя дадзеныя, прыведзеныя для некаторых граматычных формаў розных часцін мовы, а таксама публікацыю двух паралельных тэкстаў: па выданні Т. Нарбута і здзейсненай непасрэдна аўтарам кірылічнай рэканструкцыі (с. 354–509). У сувязі з адсутнасцю арыгінальнага рукапісу і з улікам таго, што лацінаграфічная транслітарацыя была выканана не без уплыву польскай арфаграфіі, натуральна, справа рэканструкцыі пратацыпа ўяўляецца досыць складанай. Аўтар удала праводзіць яе, абавіраючыся на працы Я. Карскага, А. Жураўскага, А. Булыкі па старабеларускай графіцы і арфаграфіі (с. 349) і пры гэтым выдатна разумючы ўмоўнасць такой рэканструкцыі, што вынікае з адсутнасці строгіх графічна-правапісных нормаў як у старабеларускай, так і ў польскай мове XVI–XVIII ст.

У манаграфіі, напісанай у межах традыцый дзяржаўна-лінгвістыкі Польшчы, натуральна, выкарыстоўваецца адметны тэрміналагічны апарат, які не заўсёды адпаведны прынятаму ў айчынным гістарычным мовазнаўстве сёння. Так, напрыклад, літаратурная мова ВКЛ намінуецца як *język ruski, zachodnioruski, zachodnioruski wariant języka ruskiego, starobiałoruski*. Не можа не выклікаць пярэчанне і такое, напрыклад, сцвярдженне аўтара: «Українсьcy duchowni stali się czołowymi postaciami literatury religijno-polemicznej w XVII w.» (с. 30). Сярод іх называюцца Лявонцій Карповіч, Мялецкі Сматырыцкі і інш., адносна нацыянальнай прыналежнасці якіх варта было б гаварыць з вялікай асцярожнасцю, калі наогул можна гаварыць пра нацыянальную прыналежнасць у данацыянальны перыяд гісторыі.

Аўтар, безумоўна, добра ведае існуючыя даследаванні «Хронікі Быхаўца», здзейсненыя беларускімі, польскімі, расійскімі і літоўскімі гісторыкамі і філолагамі, што бачна як з бібліяграфічнага агляду, так і са зместу самой працы. І хаця ў манаграфіі выкарыстаны не ўсе беларускія даследаванні (напрыклад: А.А. Семянчук «Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі» (Гродна, 2000); асобныя публікацыі К.У. Скурата), гэта не паўплывала на яе якасць, паколькі, як слухна адзначыла аўтар, колькасць прысвечаных мове хронікі работ проста мізэрная. (Грунтоўная манаграфія беларускай даследчыцы В.К. Мароз «Мова беларускага летапісання» (Мінск, 2008), дзе разглядаецца і «Хроніка Быхаўца», на час стварэння і выхаду працы Л. Цітка яшчэ не была апублікавана і адпаведна вядома апошняй. А даследаванне літоўскай славісткі Н. Марозавай «Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės metraščių kalbos ir tekstologijos problemos: Vychovo kronika» (Vilnius, 2001) мае ў асноўным тэксталагічны характар і ў меншай ступені закранае мову помніка.) А Жураўскі ў энцыклапедыі «Беларуская мова» яшчэ ў 1994 г. пісаў пра тое, што «мова помніка як асобная праблема спецыяльна ніколі не вывучалася» (с. 598). Пасля з'яўлення манаграфіі Л. Цітка можна з поўным правам сцвярджаць, што сітуацыя ў справе мовазнаўчага вывучэння «Хронікі Быхаўца» нарэшце кардынальна змянілася і гэты помнік старабеларускага пісьменства прымае быць «белай плямай» сярод аб'ектаў гістарычнага мовазнаўства.

М.І. Свістунова,
кафедра гісторыі беларускай мовы